

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԻՋ. ՅԱՐԻ 1912

Տարեկան 16 ֆր. ուկի — 6 րբ.:
Վնցարանայ՝ 8 ֆր. ուկի — 3 րբ.:
Մեկ թիւ կ'ալով 1-50 ֆր. — 70 կ.:

ԹԻՒ 7, ՅՈՒՒՍ

ՄԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՐԳԱՆ ԳԳՐԻ ՆԱ ՅԳՐԳՐՈՒՄ
ՄԱՇՏՈՅԸ

Հայ, լրագրի տար-
ւոյս 79 թուին մէջ
իրաւացի գիտողու-
թիւն մը կ'ըլլայ ա-
նոնց որոնք Հայ տպա-
գրութեան պատմու-
թիւնը կը գրեն կամ
գրել կու տան, ա-
ռանց Հիմնական ուսումնասի-
րութեանց: Եւ արդէն մեր նո-
րագոյն պատմագիրները սովո-
րութիւն լրած են մեր ազգին պատմագրութիւնը
կաշմել տպագրեալ քանի մը գործերու վրայն
քաղուածներ կատարելով, առանց հետազոտելու
օտար աղբիւրները, արամագրելի դիւաններն ու
ժամանակակից գրութիւնները, որով ոչինչ նոր
պարագայ, ոչինչ ճշգրութիւն եւ վերստուգեալ
չճարտութիւն վերջնականապէս կը ներկայա-
ջրենն, այլ ճշմարտութիւն ու սխալ միշտ կը կրկնուի:
Այս պարագայն կը գրդէ զեւ Արգար
դպրի եւ իր տպագրած Մաշտոցի վրայ

նոր տեղեկութիւններ տալու:

Հ. Չամբեանն (Գ. 519) սկսեալ ցարսոր
կ'աւանդուի թէ Արգար դպիր 1562ին Էջ-
միածնի Միքայէլ կաթողիկոսին կողմանէ ղրկուած
է Սեբաստիայէն Հռոմ, երբեւ պատգամաւոր առ
Ս. Քահանայապետն Պիոս Գ., որով եւ ինքն
Միքայէլ կաթողիկոս եղած է Արգարեան տպա-
գրութեանց սկզբնապատճառը: Սակայն Հին
դիւաններու քննութիւնն այսօր կը ստուգէ՝ որ
Արգար ինքն իրեն 1562էն տառնակ տարի մը
յառաջ որոշած էր Հռոմ երթալ, ինչպէս ինքը
կ'ըսէ, իրրեւ ուխտաւոր. բայց ընտանեկան պատ-
ճառէ առ ժամանակ մի կը խափանուի. եւ երբ
կ'ուզէ արգելքին բարձմամբը 1562ին ուղեւո-
րիլ, Միքայէլ կաթողիկոս, որ 1562ին Սեբաս-
տիա կը գտնուէր, այս ուխտաւորութիւնն առիթ
տանլով՝ զԱրգար պատգամաւոր եւ թղթատար
կը կարգէ: Սոյն պարագայն կը ստուգուի նոյն
յսկ ինքնին Արգարու վկայութիւնէն, զոր տուած
է 13 փետր. 1565ին ի Հռոմ. երբք քննիչ
պաշտօնեաներու առջեւ, որոնց մին է Հայախոս
Լթովպացի Մկրտիչ Նպս.: Այս քննութեան
լատիներէն եւ իտալերէն արեւմտագրութիւնը,
զոր գտայ Հռոմայ Հին վանքերէն մէկուն գրա-
ստունը, ուրիշ առթիւ պիտի հրատարակեմ ամ-
բողջ: Այստեղ կ'ուզեմ յառաջ քերել Արգարու
Հռոմ երթալու պարագայն միայն:

“... Եւ հարցուի իրեն. Ի՞նչ է անունդ.
Ի՞նչ ազգէ ես. աշխարհակա՞ն ես թէ սուրբ աս-
տիճան մ'ունիս, եւ ինչո՞ւ Հռոմ եկար:

«Կը պատասխանէ. Անուն Աբգար, Հայ- ազգի, ծնած եմ թաղաք մը՝ որ կը կոչուի Թաքատ. կղերական եմ եւ զպիր. Հռոմ եկայ, վասն զի տար տարի յառաջ ուխտ բրած էի գալու եւ իմ մէկ որդիս բերելու, որպէս զի կաթողիկէ վարդապետութիւնը սորվի՝ Բայց որդիս մտաւ. եւ այս պատճառաւ ուշացայ այսպէս առեմ՝ որպէս զի կարենամ իմ Սուլթան անուն որդիս բերել, որ Հիմայ Հետս է այստեղ. Մեր Պատ- րիարքն իմանալով թաղանքս, խնդրեց ինծմէ, որ ինքը շատ գոհ պիտի ըլլայ՝ եթէ իրեն անուամբ Հռոմ գամ, որով կրնամ նաեւ կատարել իմ ուխտս, եւ այսպէս ալ ելաւ։

«Կը Հարցուի. Ո՞վ է այդ Պատրիարքը. ի՞նչ է անունը, ո՞ր կը նստի, եւ ի՞նչ պաշտօն յանձնած է թեզ ի մասնաւորի։

«Կը պատասխանէ. Միշայէլ է անունը. կը նստի Էջմիածին՝ Պարսից իշխանութեան մէջ, եւ ինծի յատկապէս յանձնեց նամակ մը, որ տամ Նորին Սրբութեան, եւ պաշտօն տուա՝ որ յա- նուն իւր եւ բովանդակ ազգին, որ իր իշխանու- թեան տակ է, մատուցանեմ Հպատակութիւն Նորին Սրբութեան. ինչ յանձնեց օրինակն այն Արամեագիրն, զոր տառն են Ս. Սեղբեստրոս եւ Առանդիանոս կայսրը մեր Տրգաւ թագաւորին են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին (Nazaneno?), մեր առաջին Պատրիարքին, սոյն Արամեագիրը վերստին Հաստատելու՝ եւ Նորագելու Համար այն բարեկամութիւնը, որ նշանակուած է Արա- տագիրն մէջ, Հռոմական եկեղեցւոյ Հետ. սոյն Արամեագիրն օրինակն ու Պատրիարքին նամակը ներկայացուցի Նորին Սրբութեան։

«Կը Հարցուի. Գիտե՞ս, որ արգեօք Պատ- րիարքն ինքն իր կողմանէ զրկեց զքեզ Հնաշա- ղութիւն մատուցանելու, թէ ուրիշ եպիսկոպոս- ներու եւ իշխաններու խորհրդով։

«Կը պատասխանէ. Պատրիարքը Սեբաստիա եկաւ երեք տարի յառաջ, եւ թաղաքին Ս. Աս- տուածածին եկեղեցւոյն մէջ խօսակցեցաւ շատ եպիսկոպոսներու, վարդապետներու եւ ուրիշ Պատրիարքի մը Հետ, եւ այսպէս խորհուրդ- կալմացին եւ Հասարակաց միաձայնութեամբ օրոշեցին, նաեւ յանուն ուրիշ շատերու՝ որովք ներկայ էին, ինչպէս կը Հաստատուի իրենց տարագրութիւններէն, եւ զիս ուղարկեցին վե- րոյշեալ նպատակի Համար։

«Կը Հարցուի. Ի՞նչ Հաւատք կը դաւանիս, մէկնէ կամ գրով տուր. եւ արդեօք ամէնքդ նոյնպէս կը Հաւատար։

«Կը պատասխանէ. Այո է իմ Հաւատքս,

նոյնը կը Հաւատան Պատրիարքն ու բոլոր իմ ազգս։ Եւ ներկայացուց միաթերթ թղթի մը վրայ գրուածք մը Հայերէն գրով, զոր բնեւեւը Համար կը կցենք արձանագրութեանս. Նոյնը թարգմա- նեց Մկրտիչ Եպս. Ս. Փրկչի՝ Հետեւեալ կերպով.՝ Կը սկսի՝ Մենք Հայքս, որ գերութեան մէջ ենք, եւ կը վերջնայ՝ իսկ ձեռքը կ'անցնի,՝ «... —

Նոյնպէս նոր լոյս սփռեց Վատիկանեան Մատենադարանի մէկ Հայ ձեռագիրն Աբգար դպրի՝ տպագրած Մաշտոցին վրայ, որով՝ մեզի ծանօթացած Աբգարեան տպագրութեանց թիւը եօթի բարձրացաւ։

«Բազմաժէպի, 1890 տարւոյ Մարտ ամ- սագրին մէջ Տիդորեան Հ. Ա. «Առաջին զար Հայ տպագրութեանց, վերնագրով կը գրէ Ծակո- բեան տպագրութեանց վրայ (1512 — 15), եւ կ'ըսէ՝ թէ Աբգար դպրի Մաշտոցին «տառերով տպուած են Աբգարու ձեռնարկութեամբ ի Կ. Պոլիս՝ Մաշտոց, Ժամագիրք եւ Պատարագամա- տոյց, 1568 թուին, որոց քանի մի օրինակք կը պահուին նաեւ ի մատենադարանի վանացս», ղենետիկ 1895ին Հրատարակուած «Պատմ. Հիկնի. տպագրութեան», Հեղինակն. (Հ. Գ. Զարբհանեան) կը գրէ (էջ 48). «Կ'աւան- դուի, թէ . . . ի Կ. Պոլիս, եւ անշուշտ միեւնոյն տպագրութեան մէջ . . . Հրատարակուած ըլլայ . . . 1569 տարւոյն մէջ նաեւ Մաշտոց մը», եւ ի Հաստատութիւն յառաջ կը բերէ «Բազ- մաժէպիի վերոյիշեալ յօդուածը. սակայն ինքն իր կազմած տպագրեալ գրոց ցուցակին մէջ (էջ 252) չի յիշեալուցի այդ Մաշտոցը։ Ստո- րագրողս ալ «Բազմ», ի յիշեալ գրութեան Հա- մեմատ՝ 1890ին «Հանդիսի», մէջ (էջ 162) նշանակած էի՝ թէ Աբգարու տպագրած Մաշ- տոցի օրինակներ կը գտնուին ղենետիկի Միկ- թարեանց վանքին մատենադարանը։ ԿԱՊԵՏ («Բանասէր», 1903, էջ 207) կը յիշէ որչին Մաշտոցը, յառաջ բերելով Հ. Զարբհանե- լեանի Մատենագիտութիւնը (էջ 402). սակայն այնտեղ յիշուած Մաշտոցը Յակոբեան տպա-

1 Պակի իմացուի, որ Լեօն անձնակն խորհրդա- եւ թիւններն այս պատմագրութեան մասին (Հիկնի. Յուպր. ԹԻՖԼ. 1901, էջ 445-7) որչափ զուր ան Պիոս Գ. կրած եւ Աբգարի ձեռքս յանձնած նամակը կը չեթմէ այն նամակին հետ, որ Միշայէլ երկու տարի ետքը տակաւին պատասխան տաւ յեցաւնէ երկրորդ անգամ Պիոս Գ.ին գրած էր Էջմիածին, որուն վրայ (ըստ Հ. Զարբհանի) «եզեալ ի սկզբի գրոյն խորհրդաւոր Նաւապիլի» ըլլ. զոր Աբգար մոյն կորեր ընթեռնուէր՝ եւ այս «շնորհաբերեցը», ըստ Լեօնի, եւ առաջարկութիւններ եւ նշաններ՝ են, որովք զայնանք եւ անաշխուհի ղենետիկի ըսմանակն, որովք վրայ ինք Լեօն գրապետ երկու խորհրդանութիւններ կը գրէ։

գրութիւն է 1512—3ին, վասն զի հնագոյն Աղթարքի գրովն է, իսկ այն Աղթարքին Յա- կորեան տպագրութիւն ըլլաին ստուգուած է այսօրս. բայց ասկէ՝ Հ. Զարհանախեան վերոյիշեալ Պատմ. հ.յ. տպ գրութեանը մէջ Հ. Տի- րոյեանի միայն կ'ապաւինի:

Ինքնին յայտնի է՝ որ ցայսօր չկար որ եւ է տկար հիմ մը Արգարեան Մաշտոցի մը քոյու- թիւնն ընդունելու, եւ անտարակուսելի է որ Հ. Տիրոյեան ալ Մատենագիտութեան տեղեկու- թիւնը սխալ ըմբռնած է:

Եւ սակայն Արգարեան Մաշտոցը գոյու- թիւն ունի, Գրողս անձամբ տեսայնոյնը, քննեցի, էջ մը լուսանկարել տուի, զոր յօդուածովս ընթերցողներուս կը ներկայացընեմ: Այսուհետեւ ամէն տարակուսէ վեր է՝ որ Արգար դպիր Մաշտոց ալ տպագրած է ի Կ. Պոլիս:

Եկեղեցին. աստիճով Մաղմուս.
Ազաղակ. Ժամամուտեւ շարակ
Սշմուս Տրիգարու թեքում.

Ընթերց ուած. իժն ընդոց:

Եւ ասաց ան արասց ուք

մարդ ըստ պատկերի մերում. և
ըստ նմանու թեք և և ի յիւսեցե ձկ
անց ծովու և թուղնոց երկնից և
ամանանոց յերկրի և ամ սողնոց

որ սողին ի վերա երկրի.

Եւ արար ան զմարդն. ի պատկե
րիւր. ըստ պատկերի ան արար ը
զնայ. արուևեգարար զնոսայ:

Դարձեալ: իժն ընդոց:

դասկառնէս

ԱՌԻՆՈՐ ԴՊՐԻՍ ՏՊԱԳՐՈՒԹ ՍԱՀՄՈՍԻՆ ՄԵԿ ԷՃԸ

Աստիճանի հայերէն ձեռագիրները վեր- ջերս նոր ցուցակագրեցի. վասն զի թէպէտ 1890ին “Հանդիս, իս մէջ նկարագրուած են այն մատենագրարանի 13 հայ ձեռագիրները. սակայն այնուհետեւ Պրոպագանդայի բոլոր ձե- ռագիրները Աստիճանի գրատան միացուցած են, որով 90) հայ ձեռագիրները եկած աւելցած են. ասանցմէ ոմանք մերձաւոր դարերու. մեր պատմու- թեան կարեւոր նշխարներ են, ինչպէս ուրիշ առթիւ կը տեսնենք:

Այս նորեկ ձեռագիրներու մէջ կայ բո- լորգիր փորթիկ Մաշտոց մը (Mus. Borg. Prop. F. Armeno 48). 80 թուղթ (160 էջ). էջերու ամբողջական մեծութիւնը 17×12 սմ., երկ- սին, իւրաքանչիւրը 15 տող: Գիրքը կը սկսի ձեռագիր՝ էջ 1էն, եւ կը շարունակուի մինչև էջ 10, որ առաջին թերթն է: Նոյնպէս էջ 91էն սկսեալ (7^ր թերթ) մինչև վերջը ձեռա- գիր է: Այս երկու թերթներու մէջ մօտ 2 հինգ թերթ (40 թուղթ) տպագիր Մաշտոց մը:

Տպագրութեան ամբողջական մեծութիւնն է 17×12 սմ. իսկ տպուած մասն է միասին՝ 12.03×08 սմ. մեծութեամբ. իւրաքանչիւր էջ՝ 15 տող: Բնագիրը սեւ է իսկ իւրատպգիրը կարմիր: Տպագրին առաջին էջը կը սկսի (կար- միր) “Պաղատի: Առաքելոյն ի գաղատացոյ թղթուն. ընթերցուած. (այսուհետեւ) սեւ.” Ապա արեւելքս դաստիարակ եղեւ,, - - - Թա- չորդ իւրատպգիրն աւելի մանր գիր է, եւ սեւ, ինչպէս նաեւ ուրիշ տեղեր ալ կը տեսնուի. յե- տոյ դարձեալ կարմիր, եւ բնագրի գրով (մեծ) իւրատպգիր: Տպագրին 3^ր, 5^ր, 7^ր էջերու վարի լուսանցքը տպուած է մանրագիր՝ “Պրոպա- թիւն,” էջ 12^ր կայ կարմիր եզերազարդ եւ երկու մեծ թռչնագիր սկզբնատառ կարմիր. նոյն էջ վարի լուսանցքը մանրագիր՝ “պսակ առնելու,” էջ 14^ր վարի լուսանցքը մանրագիր՝ “պսակ առ- նելու,” էջ 15^ր “պսակ առնելոյ,” էջ 23^ր կարմիր եզերազարդ եւ մեծ դարձագիր. էջ 27^ր սեւ եզերազարդ եւ մեծ զարդագիր սկզբնատառ էջ 33^ր բնագրին մէջ (արջթիւր վերջը) 6 հաս- քովեքով շարուած երեք տիւրեւեան սեւ վերջա- զարդ. էջ 38^ր նոյն զարդը տասնութ եւեան, իւր- րեւ սեւ վերջազարդ: էջ 40^ր վերջ տպագրին: Ըստ այսմ՝ 40 թուղթ (5 թերթ կամ 80 էջ) տպագրութիւն մը, անարատ պահուած, սակայն տպագրութիւնը վատ եւ լի սխալներով, ինքնին չունի: Տպագրութեան սկիզբն ու վերջը կը պահուի, եւ անոր համար ձեռագրով լրացու- ցուած է:

Սոյն 40 թղթին մէջ կը բովանդակուին Կանոնք՝ Միտուութեան-Գրոշմի (շարունակուած Միտուութեան Կանոնին կից), Պսակի, Հազորդ տալոյ եւ Համաւարէն ներկցելոց: Իսկ Միտուութեան սկիզբը ձեռագիր, նոյնպէս նաեւ տպագրութեան շարունակութիւնը ձեռագիր: Այս մասին մէջ կայ՝ «Կանոն երկրորդ աւանդ. Կանոն յորժամ տղայն քառասունօրեան լինի. Կանոնը՝ սկի եւ մաղբղմայ աւրհնելոյ, Կանոն Հանգերձեղէն սպան աւրհնելոյ. Աւրհնութիւն նորագիր գրոց. Կանոն աւաղան աւրհնելոյ, Վերջին մասին շարունակութիւնն էր 135էն անպին կիսկատար թողուած է: Գրքին կոնակը կայուած պիտակի մը վրայ «1677 (295), թու. երը կան, որ անշուշտ մատենագրական մանելու տարին ու թիւը կ'ափսարկեն:

Արդ, այս տպագիր Մաշտոցին Արգարեան տպագրութիւն ըլլալն առաջին տեսութեան արդէն իմացայ, Արգարեան տպագրութիւններուն ի մերձուած ծանօթ ըլլալով, եւ գիրութիւն ունեցայ Համամատելու Արգարու 1565—6 թն Վենետիկ տպած Սաղմոսին Հեա, որմէ՝ կատարելապէս անարատ եւ նոյն իսկ թղթերը չկորուած օրինակ մը կը գտնուի Վատիկանեան Մատենադարան (B. Vat. Stamp. Barb. A. VI. 45), որ Միլանու Ամբրոսեան Մատենադարանի մէջ իմ տեսած ամբողջական օրինակին երկրորդն է: Վերն յառաջ բերի Մաշտոցին Համաշափ պատկերն՝ այնպիսի էջի մը, ուր եզերագրող, զարգադիր եւ երկու տեսակ տառեր կը գտնուին: Արիւնջ զմզ ազատ կը կացուցանէ Մաշտոցիս Արգարեան տպագրութիւն ըլլալուն վրայ տա. բակոյս յարուցանելէ եւ աւելորդ խորհրդածութիւններէ:

Ինչպէս պատկերես կը տեսնուի, Արգարու տառերն արդէն մաշած են, շատ անգամ մամլոյ ճնշումներու տակացած, եւ արդէն ծերացած: Հաւանաբար տառերու մայրենի իտալիայէ դուրս ելած չեն, որ Արգար կարենար նորէն ձուլել, թիւ երեք Տնարարութիւն ունէր: Անոր համար իրականը ունիք. Արգարեան Մաշտոցիս տպագրութիւնը Պոլսոյ հիփ քոլլեկիոն վերջը դասելու, իբր 1569 թ., քանի որ նախորդ տպագրութիւններու տառերն աւելի զորաւոր եւ սուր են:

Երեւի բաղմբախան Արգար այս միջոցներուն վախճանած ըլլայ, իր գործունեութեան եռանդը տակաւին չկորուած. վառն զի Սոյն Ազարիա Կաթողիկոսը 10 Ապր. 1585 թ. կը գրէ առ Պաշտպանն Հայոց ի Հռոմ, Կարգինալ Սան

տա Սէվերեան. «... Այլ եւ աղաչեմք զքո պայծառազան հրամանքդ զի լինիցի պատուական մօտ ի քեզ մեր սիրելի որդին մարգգ անդձնեօ որդի աքզարալ անուանի քաղաքէն թուխաթու ընդերցալ զինքն մեզ փոխանորդ եւ կամիք իւրենն դամնայն բարութիւն իւր հօրն խաթրին համար որ աշխատեցաւ շատ վառն ազգին մերոյ եւ եթէ ոչ էր մոռնալ շատ քան անկնիւց էր, ... (B. Vat. Cod. Arm. II. էջ 44)»:

Հ. Գ. ԳԱԼԿԱՆՍԵՐՍԵՆ

«ՆՐԱՆԵԼԻՈՍԵ ԳՐԻԳՈՐԻ ՍԵՆՏԵԼԱՆՈՐԻԺԻ ԽԱՐԱԳ Ի ԾՆՈՒՆԴՆ ԶՐԻՏՏԱՍԻ»

Գրիգոր Աբանչեւագործ կենսական պարագաներու բերմամբ յօրինած է քանի մը առթական թղթեր ու ձառեր, որոնց միացորդները միայն կը ներկայացնեն այսօր Գրիգորի գրական արդիւնքը: Հրաշագործութիւններու երկայն տողան մը, զոր վարուց հեղինակները գիտցած են վերստին Նեոկեսարու Հայրապետին, պատմական յիշատակարաններ են միաժամանակ Գրիգորի մեծ անձնաւորութեան: Անուան ու համարաւ այս մեծութիւնն ահա առիթ ընծայած է ի հոռոց՝ Աբանչեւագործի, յատկացնելու օտար ու անտէր գրութիւններ որոնք իրեն ինչի անփականութիւններ ընդարձակած են յընթացս անոր գրական անձուկ շրջանակը: Այսու Աբանչեւագործը համագատուած է նոյն իսկ Նիսիացոյ եւ Կաղանկատայի՝

Հայ Մարգմանները Գրիգորի ստուգական հարազատ գրութիւններու հետ միասին փութացած են թարգմանել նաեւ մաս մը այս անհարազատ գրութիւններէն, որոնցմէ վկայութիւններ ալ յառաջ բերելու չեն դանդաղած իրեն Աբանչեւագործէ: Իրեն այսպիսի նշանաւոր է մասնաւորապէս Գրիգոր Ստաւեփօրէի երկրորդ գլխի 1-ին եւ 2-րդ ընդհանուր հոգեւոր (քεφάλαια περί πνευματικών) 2, 3-րդ առաջին հիմք գլուխները հրատարակուած են «Արարատ» մէջ խառնաշփոթութեամբ իւրաքանչիւր տառ:

1 Ցեւ Գրիգ. թղթ 8, էջ 50 եւ 91, Ուրպէս լեւան, էջ 92 եւ այլն:

2 Զարեհանդեան, Հայկական թարգմանութիւնք Նիսիաց, էջ 371, Երեմ Migne P. Gr. X, 1127—1136: